

Հարսնացուն կը հագուեցնեն, աղջիկները կ'երգեն՝ լացնելով մայր ու աղջիկ.

Քեօ մէր յէլե սարեր կիւ պտտայ,
Պաղ ջրիկ խըմայ, սրտիկ խովնայ,
Իմ մօր յուրիջ աղջիկ էլ կեայ.
ընծի ի՞նչ պտի էնայ.
Դու մի՛ լա, խարսիկ, դու մի՛ լա,
Իրիցկիւն դու գգլիւս մը՝ կեայեր...

Վերջապէս պատրաստ են. շարքով, կարգով ճամբայ կ'ելլեն դէպի եկեղեցի. թաշկինակի մը ծայրը հարսն է բռնած, միւս ծայրը՝ փեսան – չըլլայ թէ իրենց մէջէն մեկն անցնի – ու մինչ հարսնառը ծանր ծանր կը քալէ, մանչ-աղջիկ պար են բռնած երգելով.

Նշխուն մեզարով աղջիկ,
Քեօ սէր խազարով աղջիկ,
Նշխուն մեզար ալ պիտ էր,
Թոխ յերեսիս խալ պիտ էր:
Աթլազ ունեմ քեսացու,
Ձի (զիս) գիւզեմ խարսնացու,
Էրնէկ կիտան էն ատր
Դու իմ խօսի ի փեսացու:

Կը հասնին եկեղեցի. քահանան կը խոստովանցնէ զատ զատ հարս ու փեսայ. կը պսակէ զանոնք ու դարձեալ պարով, խաղալով կը դառնան փեսայի տունը: Հասած դրան առջեւ՝ ազգայները կը սկսին պարել, կատակներ ընել, ատրճանակ պարպել խնդացնելու համար: Յետոյ կը կանչեն «Թագուորի մէրը», որ խաչերկաթը գօտիին զարկած, դոյլը ձեռքը բռնած՝ պարելով ու դոյլը խաղցնելով հարսին առջեւ կ'երթայ ու կ'ըսէ.

Խըշտ (նիգակ) ունեմ,
Խըշտ ունեմ:

Հարսը կը պատասխանէ՝

Խըշտս խըշտիս դեմ կ'ենեմ (կրկ):

Յետոյ կեսուրը երկու հաց բռնած՝ պարելով կը տանի հարսին գլխուն կը դնէ ու կ'ըսէ. «Քեօ ոտն ուղուրով էղի, ղըսմը-թով, դադամով (յաջողակ) էղիս»⁴⁶:

ՄՈՎԱԿԱՅ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ

Մոկաց հարսանիքի մասին գտած եմ միայն պարերգ մը սա խորագրով. «Մոկացի Հայոց հարսանիքի պար», բաւական երկար, որմէ կու տամ մաս մը.

Մոկաց սարեր պէտ պէտ քարեր,
Դէ շէր լուացեր, արեւն առեր,
Հելարն իրե, բէրի գահ է,
Ջուար տարե՛ք ետրոջս, վահ է:

Աչկունմ կուլէ, սիրտն ուրախ էր,
Սըրտին մեռիմ սէր կէր ինե,
Աչից մեռնիմ դեղ կէր ինե...
Տօ, ազար լան... տօ Մոկացի...

Վայ Մոկացի... թաւ Մոկացի...

Մէր խաբեցիմ սալու լաշով,
Խէր խաբեցիմ թօփ մի շալով:
Եկին եկին Մոկաց խարսներ,
Մոկաց խարսներ երկնուց աստղեր:

Եկին խասանմ մեր նոշ աղբիւր,
Պար բոլորեք գեղի խարսխար...»⁴⁷:

46 Էմիլեան Ազգագրական ժողովածոյ, հտ. 2. Մոսկուա 1906, էջ 387-415:
47 Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Համով-հոտով, Տփլիս, 1904; էջ 305:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՂԱՆԱԿԱՅԻՆ ԻՄԱՍՏՆԵՐԻ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄ-ՆԵՐԸ՝ ԸՍՏ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ ՊԼԱՆՆԵՐԻ ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ

Գայեան Գեորգեան

Եղանակի քերականական կարգը դրսեւորուում է բայի դիմաւոր ձեւերի միջոցով: Այն անմիջականորէն կապուած է ժամանակի կարգի հետ. «լեզուի մէջ ժամանակային միեւնոյն իմաստն արտայայտող տարբեր քերականական ժամանակների առկայութիւնը մասամբ պայմանաւորուած է վերջիններիս եղանակային պատկանելութեամբ: Իւրաքանչիւր քերականական ժամանակ անպայման ենթադրուում է որեւէ եղանակ: Այլ կերպ ասած, ամեն մի ժամանակաձեւ, բացի ժամանակային իմաստից, արտայայտուում է նաեւ որեւէ եղանակային իմաստ»¹:

Արեւելահայերենի համար տարբերակուում է 5 եղանակ: Ըստ Ջահուկեանի՝ եղանականիշ մասնիկներ են չ(ը) եւ կ(ը) նախամասնիկները: Եղանակային արժէք ունեն նաեւ վերջաւորութիւնները: Նա, նկատի ունենալով բուն եղանակային իմաստները, դրանց հակադրութիւնը արտայայտուում է երկու յատկանիշի օգնութեամբ՝ ցանկականութիւն եւ ուղղուածութիւն, որից յետոյ յաւելում է. «...հրամայականն ու ենթադրականը բնութագրուում են հաղորդողի սուբյեկտիւ ակտիւութեամբ, սահմանականն ու ըղձականը՝ ոչ, ենթադրականը, որպէս որոշակի (հաստատ) եղելութեան արտայայտիչ, ձեռք բերելով ուղղուածութիւն, ստանում է սահմանականի արժէք, ձեռք բերելով ցանկական երանգ եւ ուղղուածութիւն՝ հրամայականի արժէք»²:

Հայերէնի բարբառներում եւս միմեանց հակադրուում է 5 եղանակաձեւ՝ սահմանական, ըղձական, հարկադրական, ենթադրական եւ հրամայական: Դրանք հակադրուում են եղանականիշ մասնիկի առկայութիւն-բացակայութիւն յատկանիշով, կազմութեան վերլուծական կամ համադրական տիպով, ինչպէս նաեւ արտայայտած իմաստներով: Նկատելի է, որ արեւելեան խմբակցութեան բարբառները, ի տարբերութիւն արեւմտեանի, յատկանշուում են՝ եղանակային այդ 5 ձեւերի արտահայտութեան եւ բովանդակութեան պլանների համապատասխանութեամբ:

Սահմանական եղանակը տարածքային տարբերակներում եւս, ինչպէս զրական լեզուներում, ցոյց է տալիս «հաղորդողի կողմից հաւաստի համարուող եղելութիւններ»³: Այն բնորոշուում է երեք ժամանակների արտայայտութեամբ եւ վերլուծական ու համադրական ժամանակաձեւերի առկայութեամբ ինչպէս զրական, այնպէս էլ ժխտական խոնարհման յարացոյցներում, սակայն տարբերում է վերլուծական եւ համադրական ժամանակաձեւերի համամասնութեամբ:

Բարբառային միաւորներում սահմանական ներկայի եւ անցեալ անկատարի արտայայտութեան կաղապարային 3 կառոյց է գործառուում՝ դերբայ+օժանդակ բայ, հիմնա-

1 Լ. Յովհաննիսեան, Դասական գրաբարի բաղական ժամանակների կիրառութիւնը, Լեզուի եւ ոճի հարցեր, հտ. 3, Երեւան, 1975, էջ 259:

2 Գ. Ջահուկեան, Հայոց լեզուի զարգացումը եւ կառուցումը, Երեւան, 1969, էջ 229:
3 Գ. Ջահուկեան, Ժամանակակից հայերէնի տեսութեան հիմունքները, Երեւան, 1974, էջ 246

յերենեան Աերկա-անցեալ անկատար, ճիմհայերենեան Աերկա-անցեալ անկատար+եղանակաանիշ մասնիկ:

Դերբայ+օժանդակ բայ կառուցատիպերը բնորոշ են արեւելեան խմբակցութեան բարբառներին, որոնցում յիշեալ ժամանակահիմաստների դրսեւորման համար գործածուած են անկատար, համակատար, անորոշ դերբայներով եւ օժանդակ բայի ներկայ եւ անցեալ ժամանակաձեւերով գուգորդութիւնները (գըրըմ ըմ, մընաս ըմ, կըրէլ էմ եւն), իսկ ճիմհայերենեան Աերկա-անցեալ անկատար եւ ճիմհայերենեան Աերկա-անցեալ անկատար + եղանակաանիշ մասնիկ կառուցները՝ արեւմտեան խմբակցութեան բարբառներին, այսպէս՝ գըմընամ, գըմընաս, գըմընայ, գըմընանք, գըմընաք, գըմընան (ՀԲԱՆ, Սեբաստիա, Զարա, 358), մընամ, մընաս, մընա... մընայի, մընայիր, մընար (ՀԲԱՆ, Խոտրջուր, Միջին թաղ, 59):⁴

Արեւելեան եւ արեւմտեան խմբակցութեան բարբառները արտայայտութեան պլանում հակադրուած են նաեւ անցեալ կատարելի կազմութեամբ: Անցեալ կատարելի հայերէնի բարբառներում գործառող կառուցատիպերը յատկանշուած են կառուցուածքային 2 կաղապարներով՝ պարզ (խըմի, խըմիր, խըմէց...) եւ բաղադրեալ (խըմալ ըմ): Եթէ արեւմտեան խմբակցութեան բարբառներում անցեալ կատարելի ունի միայն պարզ կազմութիւն՝ անորոշի կամ անցեալի հիմքերի եւ դիմաթուանիշ թեքոյթների համադրութեամբ գուգորդուած (խըմի/խըմեցի, խըմիր/խըմեցիր, խըմէց...), ապա արեւելեան խմբակցութեան բարբառներում գործառուած են պարզ եւ բաղադրեալ կազմութիւններ: Անցեալ կատարելի բաղադրեալ կազմութեամբ յատկանշուած են ծայրհիսարեւելեան միջբարբառախմբի Լարաբաղի բարբառի խօսուածքա-

յին որոշ միաւորներ (Շաղախ, Հադրութ, Լարաբաղ) եւ արեւելեան բարբառախումբը, որոնցում անցեալ կատարելի ժամանակահիմաստը դրսեւորուած է վաղակատար դերբայի եւ օժանդակ բայի յարադրութեամբ, այսպէս՝ խըմալ ըմ «խմեցի», խըմալ ըս, խըմալ ալ, խըմալ ընք, խըմալ ըք, խըմալ ըն (ՀԲԱՆ, Նախիջեւան, Յղնա, 149): Անցեալ կատարելի բաղադրեալ կազմութեամբ յատկանշուող տարածքային տարբերակներում գործուած է մի ընդհանուր միտում. դրանցում բացակայում են վաղակատար դերբայով ժամանակաձեւերը: Այն հաւանօրէն կապուած է այդ ժամանակաձեւերի՝ անցեալ կատարելի յարացոյցում գործածութեան հետ: Վաղակատար ժամանակների իմաստով յիշեալ բարբառային տարածքում գործածուած են յարակատար դերբայով կազմութիւնները՝ արտայայտելով վաղակատար եւ յարակատար ներկայ ու անցեալ ժամանակաձեւերի իմաստներ, այսպէս՝ խըմած ըմ «խմել եմ եւ խմած եմ», խըմած ըմ լալ «խմել էի եւ խմած էի»:

Բարբառային միաւորներում սահմանական ապառնիի եւ անցեալի ապառնիի իմաստները եւս դրսեւորուած են կաղապարային երկու կառուցով՝ ապառնի դերբայ+օժանդակ բայ /գըրէլու լէմ (յի), գըրէլու լէս (յիր), գըրէլու ես (յէր), գըրէլու լէք (յինք), գըրէլու լէք (միք), գըրէլու լէն (յին), եղանակաանիշ մասնիկ +բայի դիմաւոր կամ անդէմ ձեւ (պի խըմիմ «խմելու եմ եւ պիտի խմեմ», կը մընամ «մնալու եմ եւ կը մնամ», կ'ըպայ մընամ «մնալու եմ եւ կը մնամ»):

Դերբայակազմ կառուցները բնորոշ են արեւելեան խմբակցութեան բարբառներին, որոնցում դրանց գործածութիւնը սահմանափակուած է սահմանական եղանակի իմաստային տիրոյթով, իսկ արեւմ-

4 Աշխատանքում օգտագործուել են Հայերէնի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով լրացուած անոթիպ միութեր, որոնք պահուում են ՀՀ

ԳԱԱ լեզուի ինստիտուտում եւ Աերկայացում են ՀԲԱՆ յապաւմամբ:

տեան խմբակցութեան բարբառների գերակշիռ մասը գործածուած է մասնիկակազմ կառուցատիպեր, որոնք արտայայտուած են սահմանական եւ ենթադրական կամ սահմանական եւ հարկադրական եղանակների իմաստներ: Այսպէս՝ պիտիլ անփոփոխակի կամ նրա դիրքային տարբերակների եւ դիմաւոր բայաձեւերի գուգորդութեամբ կազմութիւնները արտայայտուած են սահմանական եւ հարկադրական ապառնիների եւ անցեալի իմաստներ, օրինակ՝ պի խըմիմ (խմելու եմ եւ պիտի խմեմ), պի խըմէս, պի խըմէ, պի խըմիմ (խմելու էի եւ պիտի խմէի), պի խըմէի, պի խըմէր, պի խըմէանք, պի խըմէիք, պի խըմէիք: Եւրոպայի միջբարբառին, Ասլանբեկի, Բուն Սասունի, Դիադիւնի, Մուշի (Արճեշ, Խնուս, Մանազկերտ, Ալաշկերտ), Մուկի (Խալեց), Վանի (Քարաղաշտ) բարբառներին, Աղափազարի, Խուլթի, Բալուի, Բասենի, Բերկրիի, Բիթլիսի, Սպարկերտի, Էրզրումի, Կարսի խօսուածքներին յատկանշական չէ ապառնի դերբայի գործածութիւնը, այդ պատճառով էլ սահմանական եւ ենթադրական ապառնիների իմաստները դրսեւորուած են կը նախամասնիկի եւ դիմաւոր բայաձեւերի համադրմամբ, այսպէս՝ կը մընամ (մնալու եմ, կը մնամ), կ'ըմընաս, կը մընայ, կը մընանք, կը մընաք, կը մընան, անցեալ՝ կ'ըմընէ (մնալու էի, կը մնայի), կը մընէր, կը մընէր, կը մընէք, կը մընէք, կը մընէն (ՀԲԱՆ, Վան, Քարաղաշտ, 188):

Ըղձական ապառնիի բայաձեւերը բարբառների արեւելեան եւ արեւմտեան խմբակցութիւններում համադրական կառուցուածք ունեն, դրսեւորուած են գրաբարեան ներկայի տիպի բայաձեւերով եւ բացի հնչիւնական փոփոխութիւններից՝ ձեւային այլ տարբերակութիւն հանդէս չեն բե-

րում: Ըղձական եղանակի անցեալի ապառնիի իմաստը դրսեւորուած է համադրական կազմութեան մեկ (հինհայերենեան անցեալ անկատար տիպի բայաձեւերով՝ աղի, աղիր, աղէր, աղիք, աղիք, աղին (ՀԲԱՆ, Մանազկերտ, Էգնախօջա, 69) եւ վերլուծական կազմութեան երկու կառուցատիպերով՝ ճիմհայերենեան անցեալ անկատար տիպի բայաձեւերով եւ ժամանակաանիշ մասնիկներով (սէրիմ լա «սիրէի», խօսէմ էր «խօսէի»), գրաբարեան անցեալ անկատարի եզակի 3-րդ դէմքի բայաձեւերով ու դիմային վերջաւորութիւններով (գիրէրի, գիրէրիր, գիրէր, գիրէրիր, գիրէրիք, գիրէրիք, գիրէրիք):⁶

Ենթադրական եղանակը տարածքային տարբերակներում եւս յատկանշուած է ապառնիի եւ անցեալի ապառնիի իմաստային հակադրմամբ եւ ցոյց է տալիս «Հաստատարար, որոշակիօրէն ենթադրուող գործողութիւն»: Ենթադրական եղանակի ժամանակային իմաստները դրսեւորուած են երկու կառուցատիպերով՝ ըղձական եղանակի ժամանակաձեւ եւ եղանակաանիշ մասնիկ, ինչպէս նաեւ անորոշ դերբայ եւ օժանդակ բայի Աերկայ կամ անցեալ ժամանակաձեւ:

Արեւելեան խմբակցութեան բարբառների մեծ մասում սահմանական (ներկայ եւ անցեալ անկատար) եւ ենթադրական եղանակների կառուցատիպերը տարբերուած են ձեւային արտայայտութեամբ. սահմանական ներկայի եւ անցեալ անկատարի ժամանակաձեւերը կազմուած են դերբայ+օժանդակ բայ, իսկ ենթադրական ապառնիի եւ անցեալի ապառնիինը՝ եղանակաանիշ մասնիկ+ըղձական եղանակի բայաձեւ կաղապարային կառուցներով, այսպէս՝ սիրըմ եմ, սիրըմ ես, սիրըմ ալ, սիրըմ եք, սիրըմ էք, սիրըմ են, ենթադրական ապառնի՝ կը սիրեմ, կը սիրես, կը սիրի, կը սիրեմք, կը սիրէք, կը սիրեն (ՀԲԱՆ, Իգդիր, Կողբ, 244):

5 Տե՛ս Գ. Կոստանդեան, Երզնկայի բարբառը, Երեւան, 1979, էջ 105:

6 Տե՛ս Ս. Անթուեան, Խոնարհման համակարգի զարգացման ընթացքը, Հայոց լեզուի պատմական քերականութիւն, հտ. 2, Երեւան, 1975, էջ 176:

